

איוריו של שרגא וייל לשיר השירים ולקהלת

סבינה שביד

שרגא וייל הצייר והמאייר הוא דמות מיוחדת בנוף הציור הישראלי של המחצית השנייה של המאה ה-20. אני מייחסת "מיוחדות" זו לקרקע גידולו כנער וכאיש צעיר, בתקופה הפורמטיבית שבה התגבשה אישיותו כאדם וכאמן. שרגא וייל נולד ב-1918, בתום מלחמת העולם הראשונה, בארץ שנקראה אז צ'כוסלובקיה. בחבל ארץ זה דיברו באותה עת שפות רבות ושונות. עם הגויים הכפריים דיברו בניב המקומי, גרמנית הייתה עדיין שפת תרבות של הדור הבוגר, שריד מתקופת שלטונה של הקיסרות האוסטרו-הונגרית. שפת התרבות הרשמית הייתה צ'כית, והיהודים דיברו בינם לבין עצמם יידיש, אך למדו כשפת תרבות עברית של סידור התפילה, התנ"ך והמשנה. גם בתנועה הציונית, שאליה השתייך שרגא וייל, דיברו ושרו עברית, אך זאת הייתה עברית מודרנית של ארץ ישראל. גם מבחינה אמנותית רווחו באזור זה של מרכז אירופה "שפות" מספר. בכל מקום בבית אפשר היה למצוא רקמות עממיות, שטיחים ארוגים בסגנון האופייני לאזור וכלים מגולפים בעלי אופי דקורטיבי מקומי. לצד האמנות העממית הסלאווית רווחו במחוזות נעוריו של וייל גם סגנון הנעורים או היוגנד-שטיל (Jugend Stil), שהיה מודרני בעת ההיא בווינה, בירת הממלכה האוסטרו-הונגרית ובעלת ההשפעה על כל הפריפריה. זה היה סגנון מופשט בעל אופי דקורטיבי, אופייני בייחוד לצייר הווינאי גוסטב קלימט (Gustaw Klimt) ולצייר הצ'כי הפופולרי אלפונס מוכה (Alphonse Mucha). מלבד כל אלה היו כמובן גם הכרזות של הקרן הקיימת והגלויות עם הדפסי דמויות החלוצים הרוקדים הורה. השפעתו של האקלים התרבותי מסביר אך במקצת את התפתחותו של אדם כאמן. חשובה מזו השפעת תולדות חייו.

אמרנו כבר שוייל נולד בשנה שבה הסתיימה מלחמת עולם הראשונה, אך הוא התבגר והתגבש בין שתי מלחמות העולם. הוא למד פיסול בעיר מולדתו ניטרה, אחר כך בפראג, ובמשך שנות מלחמת העולם השנייה (בזמן שלא היה עצור בידי הגרמנים) עסק בסוגי גרפיקה שונים ובציור.

צילה של השואה העיב על כל שנות נעוריו. שרגא וייל היה ציוני מאז שעמד על דעתו, אך זכה לעלות לארץ ישראל רק ב-1947, אחרי שעבר את כל שנות המלחמה באירופה, ואחרי שהות במחנה פליטים ובמחנה מעפילים בקפריסין.

כציוני וכחבר בתנועת השומר הצעיר הצטרף וייל לקיבוץ העוגן, שבו הוא חי עד היום. הוא התחיל לצייר בשביל הקיבוץ, עסק בגרפיקה שימושית, הציג תמונות בצבעי גואש, אייר את ספרה של לאה גולדברג "אהבת שמשון", וצייר אפילו ציור קיר מרשים בגבעת חביבה. בשנים 1953-1954 נשלח וייל לפרז ולמד ב"בוזאר", בעיקר טכניקות גרפיות שונות. בשובו ארצה ב-1956 הציג לראשונה ליטוגרפיות לשיר השירים, והן נדפסו אחר כך כאיורים לספר זה.

כאשר התחיל וייל את עבודתו על איורי שיר השירים יכלו להיות לנגד עיניו עבודותיהם של שני אמנים שקדמו לו: איורי המקרא של זאב רבן (1923) ואיוריו של משה ליליין (1931). איורי שני האמנים האלה צוירו לפני מלחמת העולם השנייה בסגנון הנעורים שרווח עדיין באירופה, והצטיינו בפרשנות פתטית, אפשר לומר אפילו "אופראית", לטכסט התנ"כי.

דמות הרועה באיוריו של רבן מופיעה לפעמים בעירום, כשהיא עדיה עדיים כמו נערת הרמון. לפעמים היא לבושה בגדים כביכול מזרחיים וניצבת בתנוחות גוף מופרזות ותיאטרליות. האורנמנטיקה שמסביב לך המאוויר מתייחסת בדרך כלל גם לטכסט, וליד פסוק כמו: "שערך כעדר העזים", או "שינייך כעדר רחלים", נמצא עזים וכבשים, ואת דמות הרועה - הדומה לנערת הרמון - נמצא בתוך נוף המזכיר תפאורה של מחזמר.

גם הרועה של אפרים ליליין נראית "אוריינטלית" בסגנון התיאטרלי, האופייני לציירים אירופיים מאסכולת היוגנד-שטיל. לפעמים היא חובשת מעין פאה נכרית, כמו רקדנית מצרית בציורי לוקסור, לפעמים היא עוטה לבוש הדומה לטלית או לכאפיה, ותנוחות הגוף שלה, כשהיא מתנה אהבים עם דודה, דומות לפסל "הנשיקה" של רודן.

גישתו של וייל לשיר השירים הייתה שונה מכל אלה. הרועה באיוריו דומה לנערה תימנית. שערותיה השחורות דומות באמת לעדר עזים הגולש במורד ההר. צורת יציבתה הזקופה מזכירה את יציבת גופן של נשים שרגילות לשאת משאות על ראשן (תמונה 1). גם העלם המאהב מופיע כדמות הלקוחה מן הנוף הישראלי מראשית שנות ה-50 (תמונה 2). כעין דמות הפלמ"חניק לשעבר, או כמי שיצא מתוך שירי הרועים וריקודיהם הפופולריים באותה תקופה. וייל שיבץ את זוג הרועים הצעירים ואת עדר עזיהם בתוך נוף מדברי שדוף, צחיח, מסולע, שבמרכזו קוץ גדול, המזכיר את קוציו של ליאופולד קראואר. איוריו של וייל לשיר השירים מבטאים גם הם תפיסה רומנטית של היצירה, אך בניגוד לרומנטיקה הפתטית של רבן וליליין, וייל מבטא את חלום הנעורים, של לוחמי וחלוצי שנות ה-40 - 50 כאן בארץ ישראל. היה זה חלומו של הנוער

1. "שיר השירים", צייר שרגא וייל, הוצאת ספרית הפועלים 1960.

2. "אל גינת אגוז ירדתי",
צייר שרגא וייל, הוצאת
ספרית הפועלים 1960

שלא נשבר בגלל זוועות השואה, שלא דוכדך מ"מכוות האור" של המולדת החדשה ולא נסתמא מברק הניצחון של מלחמת השחרור, אלא שאף להמשך מפעל ההתיישבות והפרחת השממה. רבים מבני הנוער הזה היו עולים חדשים כמו שרגא וייל, והוא ביטא אותם ואת חלומם. כדי לבטא את כל אלה חיפש וייל שפה משלו ואף מילון סמלים, אך לא מצא אותם במילון הציור האירופי של שנות ה-50, אף כי למד שם באותה התקופה. הוא לא שאב גם מ"אסכולת פריז" שרווחה בין רבים מציירי הארץ. הוא לא ניסה להיות "תמים" או "אבסטרקטי" כפי שחייב אז ה"בון טון", ולא "מכסיקני" נוסח דייגו ריברה, כרבים מחבריו אנשי הקיבוץ הארצי. הוא נשאר בן מרכז אירופה, בעל חינוך יהודי מסורתי לצד החינוך הציוני הסוציאליסטי, דובר שפות רבות,

שניסה ועדיין מנסה למצוא את השפה ההולמת ביותר לנס הישרדותו אחרי מלחמת העולם השנייה, לנס בניין ביתו החדש בקיבוץ העוגן, ההולמת ביותר את שמחת היצירה, את צער השכול, את צער בגידת הגוף לעת זקנה, ואת הדרך הנכונה לתת מעין דין וחשבון על כל אלה. את ניצני הסימבוליקה האישית של וייל נוכל למצוא כבר באיורי שיר השירים. העז והגדי, הדמויות ה"עתיקות" ביותר בין סמליו, היו חביבים עליו עוד בהיותו פסל מתלמד בניטרה. העז והגדי נמצאו בחצרות היהודים בעיירות אירופה המזרחית, והופיעו כסמל בשירי עם ובשירי ערש. הם סימלו לפעמים נער שובב, לפעמים את מקור החיות והפרנסה, לפעמים, כמו ב"חד גדיא", את עם ישראל הנרדף, או לפי פרושים אחרים – את נשמתו הנצחית של עם ישראל. בשיר השירים של וייל עולה העז מניטרה לחולות העוגן ומתאקלמת בתוך העדר של הנערה התימניה. העז והנערה דומות זו לזו. שתיהן קלות רגליים ושחורות שיער, ושתיהן שייכות לשיר השירים המושר בחג הפסח בכל עדות ישראל. בשולי הטכסט, שנכתב גם הוא על ידי וייל, נמצא סמלים נוספים שמלווים את יצירתו מאז ועד היום. היונה העדינה והביישנית, גם היא סמל לרעה, אך גם סמל הבית והשלום. הידיים, אלה הנשלחות "מן החור" ואלה ה"נוטפות מור עובר על כפות המנעול". הידיים המלטפות, האוהבות; ידיים עובדות, ידיים הורסות וידיים רפות של אדם זקן. העלמה והפירות, המופיעים לראשונה בציורי שיר השירים, מוסיפים להופיע בקונפיגורציות שונות הנטוות במשך השנים, והנארגות בכל פעם בצורה שונה אך מאותם חומרים, ולבסוף העורב השחור מבשר הרע והגולגולת (תמונה 3).

3. "קהלת", צייר שרגא וייל, הוצאת ספרית הפועלים 1965.

צייר שרגא וייל

מלבד הסמלים בשולי הדף ישנם עמודים שלמים שבהם הציור הוא העיקר והפסוק רק מפרש אותו. בתמונות אלה הדמויות הן כביכול דומיננטיות, אך לפעמים הנוף והעיצוב האורנמנטלי המופשט הם המעניקים לתמונה את עומקה ומשמעותה. במקרים רבים נראה הדף כמלאכת מחשבת, שבה משובצות הדמויות וכל שאר הסמלים הפיגורטיביים, אך כולם אחוזים ביחד במעין דגם המזכיר שוב את שורשיו האירופיים של וייל, את סגנון הנעורים ואת האמנות העממית בסביבת מגוריו. למרות השוני באינטרפרטציה לטכסט של שיר השירים, יש משהו משותף בין השפה האורנמנטלית של וייל לזו של בן ארצו פרנץ קופקה (Franc Kupka), אשר אייר את שיר השירים ב-1931, ולשפת דגמיו מלאי הדמיון של קלימט.

אני יודעת שכיום אין זה מן הנימוס לדבר בנימה זאת על שלהי מלחמת השחרור ועל שנות העלייה הגדולה, ואולי בפי נשמעים הדברים היום כמליצה, אך לא בציוריו של וייל. דווקא משום כך אני חוזרת ומדפדפת בדפי שיר השירים שלו, כדי לחזור ולגלות שהייתה זו חוויה אותנטית, כי בציוריו משתקף חלום דורו בפשטות ובכוח, וללא סנטימנטליות מליצית משתפכת. באיוריו לשיר השירים ניסה וייל למצוא שפה, שבה יוכל לבטא את תחושת השייכות החדשה של הרבה עולים כמוהו לארץ הזאת ולנופיה הצחיחים, ואת הצורך ביחסי קרבה לתושבי הארץ הקרובים-רחוקים; את התחושה האינטואיטיבית, שהייתה משותפת כנראה לרבים כל כך באותה תקופה, שהתנ"ך הוא הבסיס המשותף החשוב ביותר מבחינת התרבות שעליה נוכל להיבנות. "שיר השירים" הוא אסופת שירי אביב ושירי אהבה, שהלמה את ראשית דרכו של וייל כאמן בישראל, שגם היא הייתה בתחילת דרכה.

השנים שבאו אחרי פרסום "שיר השירים", שנות ה-50 המאוחרות עד ראשית שנות ה-60, היו שנים פוריות מאד מבחינתו של וייל. הוא למד, טייל, ובעיקר עבד קשה. ב-1960 הציג במוזיאון תל-אביב תערוכת יחיד, ובאותה עת קיבל גם הזמנה של ספריית הפועלים לאייר את ספר קהלת. ספר זה, כמוהו כשיר השירים, הינו אסופת יצירות. קהלת היא אסופת דברי הגות וחכמה, ויש הסוברים שאלה דברי זקן בעל נסיון חיים רב. ספר קהלת, כמוהו כשיר השירים, מיוחס למלך שלמה. וייל עבד על איורי הספר מ-1960 ועד מועד פרסומו ב-1965, והוא המשיך לפתח את הנושא עוד שנים רבות.

ספר קהלת מאויר בדרך שונה מאוד מזו בה מאויר שיר השירים. הטכסט המלא של המגילה מודפס בתחילת הספר, ובו משולבים רק איורים מעטים, וגם אלה כאורנמנט ולא כפרוש. בהמשך אנו מוצאים אסופה של ציורים המשתרעים על רוב שטחו של הדף, ומבחר פסוקים בכתב ידו של האמן, הבאים להסביר או להשלים את הציור. כבר בעמוד הראשון, המאייר

את הפסוקים: "הבל הבלים אמר קהלת, הבל הבלים הכל הבל. מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמול תחת השמש" (א, ב-ג, תמונה 4), אנו רואים דף המעוצב מאותיות קטנות וגדולות שנכתבו לפעמים בצורה אופקית ולפעמים בצורה אנכית, בקומפוזיציה המקשה על פיענוח האותיות, אך שלמה כקומפוזיציה; מעין חומה הבנויה מאבנים קטנות וגדולות האוחזות זו בזו ומצטרפות לפסוקים בעלי משמעות. לצד הקומפוזיציה הבנויה אותיות, אנו מוצאים שני מרכיבים אורנמנטליים, שהם, כמו רוב האורנמנטים, בעלי משמעות סמלית. במרכז הדף רואים אורנמנט המורכב מסל פירות שאנו רגילים לראות בהקשרים קישוטיים רבים, ומעליו מעין גדם עץ שדוף, הדומה במקצת לגולגולת של עז, ואם מתבוננים בו היטב, גם לראש עורב – סמלים המופיעים בוריאציות שונות ברבים מצוריו של וייל. בחלקו התחתון של הדף, כמעט משולב בכתב, רואים גלגל שציריו מצביעים על תנועה – כמו תנועת גלגל החמה. צורתו השלמה והבהירה של הגלגל היא כמעט היפוכה של הצורה הכהה והמבולבלת שממול, כשם שהאותיות המרובעות הן היפוכה של צורת הגלגל, אך לעיני המסתכל בדף כולו בולטים שיווי המשקל וההרמוניה המורכבת הבנויה על ניגודים.

משמעות האיור הולמת בדיוק את הטכסט ממנו הוא מורכב: "הבל הבלים אמר קהלת, הבל הבלים הכל הבל", ואין ערך לעמלו של האדם תחת השמש. המבנה שבנה כל חייו נראה מבולבל וחסר משמעות, ממש קשה לפענחו. הגלגל מסתובב, ובסוף הדרך – החכם והכסיל, העשיר והעני, נידונים לאותו גורל. שניהם יידמו בסוף היום לגדם עקור או לציפור מתה השרועה על סל פירות ופרחים.

אך רוח נכאים זו אינה אופיינית לרוב איורי הספר. בהמשך מאייר הצייר מבחר אישי של פסוקי קהלת, כגון: "בניתי לי בתים... עשיתי לי גנות ופרדסים" (ב, ד-ה); "וראיתי אני שיש יתרון לחכמה מן הסכלות" (ב, יג); "ראה חיים עם האשה אשר אהבת כל ימי חיי הבלך... כי הוא חלקך בחיים ובעמלך אשר אתה עמל תחת השמש" (ט, ט); "שמח בחור בילדותך... והלך בדרכי לבך ובמראה עיניך" (יא, ט); "עד אשר יבואו ימי הרעה, והגיעו שנים אשר תאמר אין לי בהם חפץ" (יב, א); "ונשבר כד על המבוע ונרץ הגלגל אל הבור" (יב, ו). בסך הכל מבחר פסוקים המדבר על עשייה, על שמחת היצירה, על היופי שבחיי המשפחה, וכמובן על הצער המלווה את האדם הזקן שגופו בוגד בו, והמוות הוא מפלטו מן החיים שאין בהם חפץ.

"לכל זמן ועת לכל חפץ תחת השמים" אמר קהלת, ושרגא וייל באיוריו בוחר בסיכום זה ומעדיף אותו על סיכומים אפשריים אחרים, המצויים אף הם בתוך אותו הטכסט, כגון "הבל הבלים הכל הבל".

4. "קהלת", צייר שרגא
וייל, הוצאת ספרית
הפועלים 1965.

איוריו של וייל מנסים להצביע דווקא על המאזן הכללי של האדם עלי אדמות, על סיכום מעשיו, ווייל עושה זאת על ידי שימוש באיקונוגרפיה הלקוחה מסך הכל של עבודתו עד 1965. שוב נמצא כאן את היד, הפעם עטורת פרי-עמלה, את הזוג מתחת לחופה, המוכר לנו בווריאציה אחרת עוד משנות ה-50, את הבנים הזכורים לנו מהגדות פסח קדומות, אך בעיבודו המקורי של וייל, כפי שהם מופיעים בהגדה הקיבוצית. נמצא כאן את העלמה, שהיא גם אלומת הקמה, סלי הפירות והציפורים (תמונה 5), את כל עמלו של וייל במעין רטרוספקטיבה זוטא. כאשר הופיע ספר קהלת המאויר, היה וייל רק בן 47 או 48, אך מורגשת בו כבר הסתכלות לאחור, מעין חשבון נפש. מיד בדף הפתיחה, שבו כתובים שם הספר ושם הצייר, מופיעה שוב העז. היא יותר רזה וזוויתית, כלומר קצת יותר זקנה, והיא מביטה בגולגולת שלה עצמה מתוך הרכנת ראש.

העז הצעירה מתגלגלת בדרך החיים ועמלם, בין תקופת האביב, זמן קריאת שיר השירים בחג הפסח, ועד חג הסוכות החל בשלהי הקיץ, זמן קריאתה של מגילת קהלת. בדרך הזאת, הזרועה הישגים ושמחות, אך גם מלחמות עקובות מדם, אבל וצער, לומדת העז להרהר במשמעות העמוקה של החיים והמוות הצפוי.

בין איור שיר השירים לאיור מגילת קהלת עברו רק עשר שנים, אך בהן הבשילה אישיות האמן, ואתה גם יצירתו.

שרגא וייל המשיך לעבוד על הנושאים של קהלת ביצירות רבות, כמו מחזור סרגריים צבעוניים על קהלת שהושלם ב-1997 ומחזור תמונות הנקרא "עונות לאדם", העוסק באותו נושא. לא נוכל לעסוק בשני המחזורים המאוחרים הללו במסגרת מאמר זה, אך הייתי רוצה לצטט בדף הבא כמה שורות של אבא קובנר, ידידו של שרגא וייל, ובמובנים מסוימים גם שותפו לדרך, שנכתבו בהשראת אחת מתמונותיו של וייל בסדרת "עונות לאדם".

5. "קהלת", צייר שרגא וייל,
הוצאת ספרית הפועלים
.1965

וְהָלַךְ בְּדַרְכֵי לֶבֶךְ זַבְמֵרָא עֵינֵךְ.

מבוך
קורא האמן לדף האחרון
ובו עיניים מביטות בלא כלום.
הראש היפה
נסגר והולך
כלוא במבוא של-אין-מוצא. האותיות שמילאו את עולמו
ועיטרו את כתליו כפנסים מאירים, הנה
הן זורמות כאן הפוכות-ראש במורד
מנותרות כעלים נידפים ברוח סתיו -
השלכת אמנם מוזהבת מהוד מלכות שחלפה
והיד מנסה לרשום - א - אולי להתחיל הכול מבראשית?
אך אנו רואים
כי האל"ף שנשמטה מקצה הקולמוס
מוטלת על הגזע הכרות עתיר הטבעות
כראש ערוף ----
האמנם "הבל הבלים - הכול
הבל!" או
זה העצב שלסוף המשתה?
וממול
עוד נשקפת הילדות מבעד ל...

התמונה המסיימת את ה"קהלת" של וייל (תמונה 6), שבו עסקנו עד עתה, מתאימה לדברים המצוטטים מפיו של אבא קובנר, והיא מתארת יפה את פרשנותו של וייל למגילת קהלת. בתמונה רואים דמות המעוצבת כמו בקלפי משחק. בחלק העליון של הציור ישנו ראש של אדם זקן, אך בחלקו התחתון עדיין קיימת דמותו של הנער פעור העיניים, המביט בפליאה ביפי הבריאה. "האומנם הכל הבל?" שואל את עצמו הזקן, ודמות הנער משיבה לו: "לא! לא הכל הבל! היו לך חיים יפים! זה רק העצב שבסוף המשתה". שרגא וייל איננו רואה את עצמו כאדם דתי, זאת שמעתי מפיו, ובכל זאת... תוך התבוננות ביצירתו, אני מרגישה את תהייתו של אדם מאמין השואל את עצמו: "מנין באתי ולאן אני הולך ובפני מי אני עומד לתת דין וחשבון?".

6. "קהלת", צייר שרגא
וייל, הוצאת ספרית
הפועלים 1965

